

När Sverige blev modernt

Katarina Ek-Nilsson

Sverige är ett av de länder i Europa som allra snabbast utvecklades från ett ganska efterblivet och fattigt land med en dominerande agrar näring till ett industriland präglad av moderna ideal, ny teknik och moderna samhällslösningar. Hur gick det till?

1700-TALET: EN SUCCESSIV UTVECKLING AV TEKNIK OCH VETENSKAP

Sverige under 1700-talet, liksom under en betydande del av 1800-talet, var ett jordbrukssamhälle präglad av en hantverksmässig produktion. Den dominerande kraftkällan var alltså vattenkraften, även om ångkraften hade introducerats (Hansson 1996:288 ff) och det dominerande materialet i redskap, maskiner, husgeråd med mera var trä. I den mån man kan tala om industri under 1700-talet är det i första hand gruvor och bruk, som alltsedan medeltiden utgjort en näring med stor ekonomisk betydelse för landet, även om antalet sysselsatta inte var så stort. Också textilindustrin hade en viss framväxt under 1700-talet (Hult, Lindqvist, Odelberg m.fl. 1989:140ff). Den stora majoriteten av befolkningen var emellertid helt beroende av jordbruksnäringen, och jordbruket var också en nödvändig binäring även inom hantverk, gruvnäring och annat.

1700-talet rymde dock en utveckling av vetenskapen, särskilt naturvetenskapen. Kunskapen om de exploateringsmöjligheter som stod till buds i de svenska landskapen, liksom kunskapen om landet över huvudtaget, ökade. Ett exempel på det ökande intresset för landets potential utgörs av Linnés berömda reseskildringar, vilkas uppgift, förutom att allmänt lära känna och sprida kunskap om landet, var att utröna exploateringsmöjligheter och förbättringspotential inom jordbruk, gruvnäring och övriga embryon till industriverksamhet. Till den ökade kunskapen bidrog också de strävanden som gjordes från myndigheternas sida att förbättra jordbruksnäringen genom såväl påbud som informationsspridning.

Utvecklingen av modern vetenskap, uppkomsten av nya samhällsgrupper och de nya politiska idéer som sipprade in i landet hör samman. Detta var en process som pågick

i hela västvärlden och givetvis även kom att beröra Sverige. Franska revolutionen 1789 är ett kraftfullt uttryck för att rörelser i det europeiska samhället höll på att spränga gamla maktstrukturer. Upplysningen, framväxten av modern vetenskap och därav följande sekularisering, hade medverkat till uppkomsten av en ny typ av offentlighet och nya tjänstemannaklasser. Tillsammans utgjorde detta en utgångspunkt för nästa sekels snabba förändringar.

1800-TALET: GENOMGRIPANDE FÖRÄNDRINGAR

1800-talet präglas av stora förändringar på praktiskt taget alla områden: politik, teknik, vetenskap, ekonomi. Under århundradets början betraktades Sverige som underutvecklat med en stor fattigdom, låg produktivitet inom jordbruket med stora försörjningsproblem för en snabbt växande befolkning, och ett otidsenligt politiskt system.

År 1800 fanns i Sverige 2,6 miljoner invånare, mot 3,8 miljoner 1850. Eftersom produktionsförutsättningarna då ännu inte hade ändrats tillräckligt mycket så led landet av överbefolkning med fattigdom och svält. Genomsnittsåldern var 40–45 år. Att den var så låg beror till stor del på att spädbarnsdödligheten var stor, många uppnådde hög ålder trots att genomsnittsåldern var låg. Kring 1900 hade genomsnittsåldern ökat till 50–55 år.

Under senare delen av 1800-talet hade utvecklingen vänt. 1870–1890 ökade antalet sysselsatta inom industri och hantverk från 610 000 till 1 038 000. Vid mitten av 1800-talet hade tre av fyra arbetat inom jordbruket (Isakson Johansson 1993:5)

Några faktorer under 1800-talet var särskilt avgörande för Sveriges väg mot ett modernt industrisamhälle:

- Emigrationen till, i första hand, USA, närmare bestämt 1,2 miljoner under femtio år (1860–1910), undanröjde de värsta riskerna för riktigt ödesdigra konsekvenser av överbefolkning.¹

¹Emigrationen fortsatte under 1900-talet. Våldigt många lämnade Sverige för USA även så sent som på 1920- och 30-talen. Fördelarna med emigrationen, alltså färre munnar att mätta i landet, ska också balanseras mot det faktum att många yngre, handlingskraftiga personer lämnade landet, något som inte enbart var positivt utan kunde leda till demografiska problem.

- Sveriges goda tillgång på viktiga råvaror som skog, vattenkraft och järnmalm kunde med hjälp av ny teknik exploateras mer effektivt än tidigare.
- 1842 års folkskolestadga gjorde att nästan alla lärde sig att läsa, skriva, räkna, vilket var ovärderligt i modernitetsbygget. Den därmed ökade folkbildningen var en av förutsättningarna för folkrörelserna – nykterhetsrörelsen, frikyrkorörelsen, arbetarrörelsen, så småningom också producent- och konsumentkooperationerna. Folkrörelserna började som proteströrelser mot vad man uppfattade som avarter, frihetsinskränkningar och orättvisor i samhället, men blev i det långa loppet samhällsbyggande. Ökade läs-, skriv- och räknekunskaper innebar också, vilket möjligen var ännu viktigare, att arbetare, när de rekryterades till fabriker, hade förmåga att nöjaktigt läsa instruktioner och göra enklare beräkningar. Genom att lära sig läsa, skriva och räkna ökade förmågan till abstrakt tänkande, något som var avgörande för den tekniska och industriella utvecklingen på bred front. Folkskolestadgan innebar att alla socknar i hela landet blev skyldiga att ordna skolgång för socknens barn. Detta var världens första allmänna folkskolestadga. Skolgången var inte heltäckande från början. Det kunde vara stora svårigheter att överhuvudtaget få tag i någon som kunde fungera som lärare – en lärarutbildning fanns ännu inte, och långa avstånd gjorde att skolgången på sina håll kunde utgöras av bara ett par veckor under vår och höst. Trots stora initiala brister innebar denna reform ändå något mycket stort och avgörande i utvecklandet av Sverige till ett modernt land.
- De många uppfinningarna var betydelsefulla. Tekniker blev den nya tidens hjältar. Flera uppfinningar inom den så kallade snilleindustrin blev helt avgörande för framväxten av en modern svensk industri. Här kan nämnas Jonas Wenströms uppfinningar av generator och nya metoder för växelströmsöverföring, vilka ledde till grundandet av Asea (nu ABB). Lars Magnus Ericsson förbättrade Bells telefon och uppfann ett växlingsbord. Hans utvecklingsarbete vid sitt köksbord på Drottninggatan i Stockholm blev början till Ericsson. Gustaf de Lavals mjölkseparator, mjölkmaskin med mera låg till grund för företaget Alfa Laval. Alfred Nobel uppfann bland annat dynamit och grundade det första multinationella svenska bolaget. Göran Fredrik Göranssons förbättringar av bessemermetoden möjliggjorde masstillverkning av stål med det svenska järnet som råvara. Carl Daniel Ekman lyckades tillverka sulfitcellulosa, alltså pappersmassa, av träråvara – det var guld värt för ett land med så stora skogstillgångar som Sverige! Tidigare hade papper tillverkats av textilråvara. Nu möjliggjordes en papperstillverkning av mycket större dimensioner, vilket i sin tur var en förutsättning för bok- och tidningsbranschens utveckling (Isakson Johansson 1993).

Dessa och många andra uppfinningar och nya företagsbildningar var avgörande faktorer för 1800-talets industrialisering.

DEN MODERNE INGENJÖREN

År 1877 omvandlades det tidigare Teknologiska institutet, inrättat 1826 i Stockholm, till en teknisk högskola, Kungliga Tekniska Högskolan (KTH). Bakom omvandlingen låg en ambition att den tekniska utbildningen borde ha ett vetenskapligt innehåll och inte enbart ett praktiskt. Inrättandet av en högskola med akademisk status pekar också på den stora roll man tillmätte den tekniska kompetensen för samhällets utveckling. Hos den första lärargenerationen på KTH fanns en uppfattning om att ingenjörskonsten var att betrakta som ett kall. Ingenjörens arbete ansågs vara en avgörande faktor för själva civilisationen, och en gärning med inte bara vetenskapliga utan rentav andliga dimensioner. En stark moral borde vägleda ingenjören, så att han inte blev blott "en tjänare åt vinstbegäret och egennyttan". Ingenjörssyrket är en viktig faktor i framväxandet av en svensk modernitet. Ingenjörerna blev den nya tidens hjältar, vilka skulle föra landet framåt mot välstånd för flertalet, mot upplysning och klarhet, och detta betraktades som en viktig fosterlandsgärning.

I viss motsats till de vetenskapliga ingenjörsidealen skapades under åren kring sekelskiftet 1900 begreppet "den moderne ingenjören". Han – ty det var vid denna tid alltid en han² – var en person som skulle verka för industrins bästa. För att göra det måste han förutom att vara en välutbildad och kompetent tekniker också besitta goda ledaregenskaper, världsvana och språkkunskaper (Torstendahl 1975, Björk 1992, Ek- Nilsson 1999).

Varje samhällsprocess drivs av individer, i ett givet sammanhang. Teknikens roll i moderniseringen av Sverige uppbars alltså av ett antal specifika individer. En av dem var ingenjören, företagaren och undervisningsrådet Nils Fredriksson, född 1870. Fredriksson, en skånsk bondson, fick en teknisk utbildning vid Tekniska Elementarskolan i Malmö, där han blev en av de mest flitiga eleverna. Här fick han insikt om att det var han och hans kamrater som skulle gå i täten för samhällsutvecklingen och leda landet till materiellt välstånd, genom att med teknikens hjälp lösa eftersläpande problem. 1893, vid 23 års ålder, blev Nils Fredriksson anställd vid en mekanisk verkstad i Svedala, som behövde en modern ingenjör för att få företaget på fötter. Företaget, som tillverkade lantbruksmaskiner av olika slag, befann sig i en kris med en traditionell hierarki och kvardröjande hantverksmässiga arbetsmoment. Fredriksson tillförde

² Kvinnor fick fullt tillträde, det vill säga examensrättighet, till högre teknisk utbildning först 1921. Dessförinnan hade några läst vid KTH på dispens. Den första var Agnes Magnell, som 1897 fick dispens som specialelev på arkitektursektionen.

företaget en modern ingenjörskompetens, vilket bland annat innebar att han ersatte enskilda medarbetares minneskunskaper med exakta ritningar, att han uppfann nya konstruktioner och stramade upp arbetsmoralen. På kort tid kunde han avancera från konstruktör till överingenjör. Samtidigt insåg han att mycket av företagets problem låg i arbetsorganisationen.

Fredriksson fick möjlighet att resa för att studera företag i England, Tyskland och Frankrike, och 1904 ända till USA, där han bland annat besökte världsutställningen i St. Louis. I USA imponerades han stort av den effektiva industriella organisationen, där hela industrin verkade fungera som en enda jättelik maskin. Att produktionsresultaten var mycket bättre än i Sverige kunde förklaras med en större arbetsdelning och rationell arbetsorganisation. Dessutom tyckte han mycket om amerikanernas inställning till arbete (Lindqvist 1985:140 ff).

...enligt mitt förmenande är det amerikanens fria, obundna tänkesätt i förening med hans omutliga fordran just på sig själv, särskilt nu vad angår industri och arbete, som gör att arbetsintensiteten i Amerika kunnat växa så högt över huvudet på allt vad vi känna här i landet... (Fredriksson 1908:604).

Fredriksson hoppades att Sverige skulle kunna bli ett nytt Amerika och i framtiden slippa fattigdom och efterblivenhet, och han såg som sin uppgift att verka för sitt land i den riktningen. En specialisering av industrierna var ett led i den utvecklingen, kontroll över produktionen en annan – därför borde antalet förmän ökas. Förslaget kan tyckas negativt ur ett arbetarperspektiv men enligt Fredriksson var ökad kontroll något som arbetarna egentligen själva önskade.

Det är sorgligt att se, hur det nu på många håll och vid många tillfällen slösas med den mänskliga arbetskraften på ett sätt, som ej behövde förekommit, om arbetet letts med tillbörlig kontroll. (Fredriksson 1908 b:17).

Hos Fredriksson finner vi tankefigurer, som kom att bli bärande i hela det svenska modernitetsbygget, även längre fram under 1900-talet. Här finns idéerna om förnuft och vetenskaplighet, ökad produktionskontroll, specialisering och en delning av "handens" arbete från "hjärnans". Dessa idéer är som direkt hämtade från den amerikanske ingenjören Taylors idéer, vilka lanserades 1899 och kom att ge upphov till taylorismen. Taylorismen med sin arbetsdelning och, i förlängningen, löpande bands-princip blev en viktig faktor i den moderna industriproduktionen i såväl USA som Europa under 1900-talet. I Sverige slog taylorismen igenom på 1930-talet, påhejad inte bara av arbetsgivare utan i hög grad också av fackföreningsrörelsen.

Moraliskt förfäktade Fredriksson vad som skulle bli en viktig tanke i folkhemsbygget, nämligen att det helas, alltså samhällets, väl var det intresse som överskuggade allt. Det var alltså inte fråga om enskilda industriägares

vinstintresse som drivkraft för förändring utan hela samhällets bästa, något som varje individ hade att underkasta sig. Harmoni i samhällsmaskineriet var det övergripande målet.

Fredriksson var en av de många personer som vid den här tiden med sina strävanden och liv bidrog till att på ett praktiskt och konkret sätt medverka till modernitetens acceptering i Sverige. Ny teknik och nya sätt att organisera arbetet fick bära nya ideal, tankar och värderingar. Redan genom sin livshistoria symboliserade han en allmän förändring från ett bondesamhälle med huvudsakligen lokal förankring till ett specialiserat industrisamhälle nära länkat till den internationella ekonomin. Samtidigt hämtade han inspiration från sin uppväxt på den skånska landsbygden. När han ska plädera för betydelsen av förmän med uppgift att övervaka arbetet i fabriken tar han sin skånska jordbrukarbakgrund som förebild.

I lantbruket hade man alltid förr i tiden sk fördrängar som vid slätter o d gick före i arbetet och angåvo farten. Härtill valde man naturligtvis helst den bäste, och den, som fick vara fördräng, vinnlade sig om att vara duktig. De övriga karlarna respekterade honom efter hans duglighet och ingen ville vara mycket sämre än han. Dylika fördrängar förekomma nu mindre ofta. Inom industrin torde det vara så gott som omöjligt att få någon arbetare att motsvara fördrängen. Där gäller det nu till dags, att alla skola vara lika, åtminstone ingen värst. (Fredriksson 1909:5)

FOLKHEMMET

Ordet folkhem användes ursprungligen av bondepolitikern Adolf Petersson i Pålbo, högerpolitikern Rudolf Kjellén och ungkyrkorörelsens ledare Manfred Björkquist. Det blev emellertid den socialdemokratiske ledaren Per Albin Hansson som i en riksdagsdebatt 1928 använde begreppet för att beskriva det samhälle som socialdemokratin strävade mot. Socialdemokraterna skulle nå målen genom "nedbrytande av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skiljer medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttna och utarmade, plundrade och utplundrade", framhöll Per Albin Hansson i sitt berömda riksdagstal. Folkhemsbegreppet hade därmed fått socialdemokratins signum och kom att stå i fokus för den politik som bedrevs av socialdemokraterna från och med 1932, då ett sensationellt långt regeringsinnehav tog sin början.

När folkhemspolitiken började ta form innebar det stora förändringar i det svenska samhället. Vid sekelskiftet hade, som vi sett ovan, Sverige varit ett land som med västeuropeiska mått var ganska underutvecklat. Endast en femtedel av landets fem miljoner invånare bodde i städerna. Många hade "röstat med fötterna", alltså lämnat landet, de flesta för att pröva lyckan i USA. Lantbruket var huvudnäringen och allmän rösträtt

var inte fullt genomförd förrän 1921, då kvinnor för första gången fick rösta i val till riksdagen, vilket var relativt sent internationellt sett. Inkomstskillnaderna var enorma och klassförtrycket tydligt.

1939 var bilden helt annorlunda. Sverige hade hunnit ikapp de flesta västerländska industriländer i en rasande takt. Teknik och arkitektur var den allra modernaste, inflyttningen till städerna hade gjort att tätortsbefolkningen nu var i majoritet. Levnadsstandarden hade ökat och alla hade lagstadgad semester, visserligen bara en vecka till att börja med, men trots allt ett stort framsteg. Ändå var det mycket som släpade efter och problem med fattigdom, trångboddhet och dålig hygien var inte borta (Frykman & Löfgren 1985).

Så här beskriver författaren Mauritz Edström, uppvuxen på 1930-talet i ångermanländska Ådalen sina tankar om folkhemmet:

De som använde ordet folkhem var aldrig sådana som befann sig på dess botten, de som verkligen behövde det. När jag småningom själv fick fatt i ordet, gjorde jag mig en fantasibild av folkhemmet. Det måste vara en väldig cirkelrund byggnad. Förebilden var naturligtvis bygdegårdarna och danspaviljongerna, som fanns lite här och var byggda i den stilen. Väggarna eller rättare sagt väggen var i det närmaste rund. Ett koniskt tak på toppen. Gemenskapshuset utan hörn, där några inte skulle bli lämnade kvar undanskuffade (Edström 1971).

I Stockholm, på Gärdet, visades 1930 en stor utställning, vilken blev en manifestation för nya idéer inom arkitektur, teknik, konst och heminredning, lanserade av det unga kulturetablissemanget.

Fortfarande förblev mycket vid det gamla. Visionerna i Stockholmsutställningen var länge närvarande mest för den välbeställda stadsboende medelklassen. Det var långt till drängstugor, kronatorp och sågverksbaracker, och även till bondgårdarna. Ändå minskade klassklyftorna under 1930-talet tack vare den förda politiken och det stora flertalet fick det allt bättre (Ek-Nilsson 1999 b: 29 ff).

Det är viktigt att inte betrakta förändringarna som konsekventa och rätlinjiga. Utvecklingen är mångtydig, motsägelsefull och med många bakslag. Exempelvis görs mycket politiskt för att ge kvinnorna större valmöjligheter (som rätten att slippa risken att bli uppsagd vid giftermål, och legalisering av preventivmedel) och för att förbättra deras ställning på arbetsmarknaden, samtidigt som fler kvinnor, framförallt efter andra världskriget, väljer att bli hemmafruar, eftersom detta blivit en ekonomisk möjlighet. Klassförsoning och klasslöshet är övergripande ideal samtidigt som klasstrider förekommer. De gamla strukturerna följer med in i det nya och ger inte med sig i första taget, arvet är "segt som armeringsjärn och lika osynligt" (Frykman & Löfgren 1985:17). Visioner och verklighet är alltså i vissa avseenden i otakt under

folkhemsperioden, med början i 1930-talet. Det fanns också befolkningsgrupper, exempelvis romer och resande, som på olika sätt var negativt särbehandlade även av folkhemspolitikerna.

DEN "OTREVLIGA" UNDERKLASSEN

Ur ett medelklassperspektiv var underklassen under 1900-talets början hotande, något som skapade osäkerhet och rädsla. I Astrid Lindgrens bok om Madicken, utspelad under senare delen av 1910-talet, visar Madickens föräldrar sin oerhörda radikalism och humanism när de släpper in sotaren i salongerna så att han får dansa med tjänsteflickan Alva.

I andra skildringar utgör underklassen ett uttalat eller outtalat hot. Riskerna för en omstörtande revolution var inte alltför orealistiska i seklets början, och barnen, som snappade upp brottstycken från de vuxnas samtal, kunde inte annat än känna osäkerhet inför arbetare och andra som de inte kände. Mollie Faustman, som skrivit om sin barndom i Stockholm, minns sin oro under en utflykt till Hagaparken, där många hade samlats. De såg så underliga ut – karlar i skjortärmar, rödbrusiga kvinnor, lunsigt klädda barn (Faustman 1958:99), och Einar Modig skriver om sin barndom kring sekelskiftet:

Om arbetarnas levnadsförhållanden och problem hade jag ingen aning. Jag visste bara att en illa klädd person var en arbetare: begreppen arbetare och buse var inte strängt åtskilda... deras huvudsysselsättning efter arbetstiden tycktes vara att köpa och dricka brännvin." (Modig 1954:16).

På detta sätt skapade borgerskapets barn genom så kallad symbolisk inversion sin världsbild och självsyn: "vi" är inte som "dom". Bilden av underklassen var både en hotbild och en motbild. På samma sätt, fast omvänt, konstruerade arbetarnas barn sin verklighet. Hur länge levde detta tankemönster, som fanns kring sekelskiftet, kvar?

LORT-OCH FATTIGSVERIGE

Det fanns en kvardröjande nöd i samhället när folkhemspolitikerna formades. Författaren Lubbe Nordström synliggjorde den stora sociala nöden i Sverige i sin bok Lort-Sverige, som kom ut 1938. Nordström reste runt i landet och skildrade vad han fick se i stathem, mindre bondgårdar, torp, skogshuggarkojor och arbetarhem på ett osminkat sätt. Han beskriver framför allt den dåliga bostadsstandarden – fallfärdiga och dragiga hus, fuktiga väggar, hem som är omöjliga att hålla rena. Ofta saknades slask, avlopp och rinnande vatten. Vattenkvalitén i brunnarna var ett stort problem – gödselvatten och regnvatten med diverse avfallsprodukter gav upphov till salmonella och andra mag- och tarmsjukdomar. Trångboddheten var en svår realitet, som ansågs leda till bland annat fall av incest (Nordström 1938).

Lort-Sverige, med de efterföljande radioreportagen, blev en väckarklocka, och reaktionen blev häftig. Samtidigt

blev den en bekräftelse på att folkhemspolitiken, som syftade till att alla skulle få det bättre, inte minst samhällets minst gynnade, var på rätt väg. Lubbe Nordström hade bestämda avsikter med sina resor och sina skildringar. Han ville se en modernisering och en intellektualisering av landet. Han hade alltså, i likhet med Nils Fredriksson, en föreställning om det åstundade Framtidslandet, och avsåg att med sina skildringar medverka till en social och ekonomisk förändring. Han kan beskyllas för att vara tendentiös, men han var medvetet tendentiös, och man kan inte frånta honom att han verkligen såg det elände som han beskriver, liksom att han ville medverka till en förändring.

VAD VAR BOTEN?

Tack vare Lubbe Nordström och andra rapportörer från socialt utsatta befolkningsgrupper skapades en medvetenhet om att det existerade en social nöd, inte minst på den svenska landsbygden. Delvis ansågs nöden, åtminstone i vissa betraktares ögon, bero på arbetsgivares avoghet. Lubbe Nordström menade till exempel att Skåne var det landskap som hade den mest eftersatta boendestandarden – och ju ståtligare slott, desto uslare kojor.

En annan fara, som bland andra landets provinsialläkare och kommunala förtroendemän påtalade var de uppenbara brister som man menade fanns när det gällde arvshygien (Frykman & Löfgren 1985:48 ff). Det fanns en uttalad rädsla för att bara de "efterblivna" skulle bli kvar på landsbygden. Risken var att en sexuell "slarvighet" bredde ut sig, att incest blev alltmer omfattande, att det fanns kvinnor som utnyttjades alternativt inte höll så noga på vilka som blev fäder till deras barn.³ Läkare och andra ansåg att något måste göras för att värna det genetiska arvet och undvika en försämring av "folkmaterial". Jämsides med sociala reformer som bättre bostäder och bättre hygien borde bristerna i folkmaterial rättas till.

1934 instiftades en lag som innebar att staten hade rätt att låta sterilisera individer som ansågs bära defekta arvsanlag, som exempelvis olika former av utvecklingsstörning. Den vetenskapliga bakgrunden till de här tankarna om "folkmaterial" och "raser" var de undersökningar som bedrevs vid Rasbiologiska institutet i Uppsala 1922–1958. År 1941 ändrades lagen till att omfatta även personer som hade svåra sociala problem. Hit hörde uppenbar asocialitet, kriminalitet och incestuösa förhållanden.

Symboliskt innebar denna verksamhet att vissa personer utdefinierades som skadliga för samhällskroppen, och deras eventuella avkomma som icke önskvärd. Med vetenskapens hjälp kunde alltså även kulturella och sociala avvikelser definieras som genetiskt betingad abnormitet. Eugeniken var ett sätt att upprätthålla

³ Ett faktum är att incest var ett påtagligt problem och att det fanns ett samband mellan fattigdom, trångboddhet och incest.

och definiera normaliteten. Det är viktigt att komma ihåg, att dessa strävanden efter att glorifiera och uppmuntra "normaliteten" inte innebar någon politisk skiljaktighet. Borgerliga och socialdemokratiska politiker delade de befolkningspolitiska målsättningarna, men man kan också komma ihåg att det fanns kritiska röster.⁴ Folkhemmet var till för både den skötsamma arbetarklassen och borgerligheten.

Det uppfattades allmänt som ett problem att "fel" familjer förökade sig alltför mycket. 1938 avskaffades förbudet att sälja preventivmedel, som ett försök att stävja nativiteten. Effekten var dock störst bland medelklassen – det blev medelklassfamiljerna som minskade barnantalet, en icke avsedd effekt. Olika åtgärder för att uppmuntra barnafödandet fick därför införas, exempelvis barnbidrag.

Hygien var inte bara ett samhällsansvar i form av arvshygieniska åtgärder, utan också ett ansvar för individen. Det gällde att sköta sin kropp, att hålla sig frisk med hjälp av en sund livsstil. Hälsopropaganda uppmuntrade till motion, nykterhet, hälsosam mat och vistelse i sol och frisk luft. En mer hälsosam livsföring uppmuntrades och möjliggjordes också genom semesterlagen, vilken gav alla rätt till semesterledighet. I skolorna infördes hälsokontroller som skulle garantera att man i tid upptäckte eventuella hälsodefekter hos barnen, och begreppet "A-barn", alltså det perfekta, friska barnet, myntades.

INDIVIDENS RÄTT OCH INDIVIDENS ANSVAR

En bärande tankefigur i folkhemstanken var den om individens rättigheter oavsett börd. Inte minst gällde denna rätt utbildning och val av yrke och livsstrategi. I ett äldre samhälle hade föräldrarnas ekonomiska ställning varit helt avgörande för ungdomars möjlighet att utbilda sig efter folkskolan. Studier efter folkskolan krävde pengar till skolvgifter, skolböcker och uppehälle. I det nya Sverige skulle endast individens möjligheter i form av studiebegåvning och ambition vara utslagsgivande. Individen måste alltså få följa sin genetiska bestämmelse och egna drivkrafter, men inte sin sociala. Målet var att högre utbildning skulle vara till för alla, men så blev det i praktiken inte förrän in på 1960-talet, då statliga studielån för universitetsstudier infördes.

Även om högre studier i princip blev fria för var och en oavsett klass, så återstod kulturella hinder. Föräldrar och omgivning kunde vara nog så oförstående inför ambitionen att studera, något som är väl omvittnat inte

⁴ Den samtida tyska rasmetafysiken som byggde på tanken om den ariska rasens överlägsenhet var i Sverige ursprungligen inte någon drivkraft för eugeniken. Uttalanden om den nordiska eller ariska rasens primat förekom inte minst från rasbiologiskt håll, men drivkrafterna bakom Sveriges eugeniska verksamhet anses ha varit främst av social natur. Däremot har Maja Hagerman i en nyligen utkommen bok om Rasbiologiska institutets främste företrädare, Herman Lundborg, visat att han drevs allt längre i en övertygelse om att det fanns "bättre" och "sämre" mänskliga raser (Hagerman 2015).

minst i självbiografisk skönlitteratur.⁵ En möjlighet som stod öppen även för den som måste arbeta, inom industrin eller inom jord- eller skogsbruk var korrespondensstudier vid NKI, Hermods, Nordiska brevsolan och flera andra korrespondensinstitut. Studierna var upplagda så att man studerade när man hade tid, exempelvis efter arbetsdagens slut. Institutet skickade regelbundet brev till den studerande, brev som skulle besvaras inom en viss tid. Korrespondensstudier möjliggjorde klassresor för många personer, som tack vare studierna kunde lämna sin klass och uppnå tjänstemannayrken av olika slag. Med industrisamhällets utveckling följde också ett behov av nya tjänstemannagrupper – fler försäljare, kontorister, ekonomer och ingenjörer på olika nivåer.

Med ökade rättigheter för den enskilde individen, som skulle få ta för sig av samhällets uppdukade möjligheter, följde också ett ansvar. Individens frihet skulle inte alls vara otyglad och egocentrisk. Tvärtom, det var viktigt att "betala tillbaka". Var och en hade ett ansvar för det allmännas, alltså samhällets och alla medborgares, bästa. Fick man god hälsovård, bättre sociala villkor och utbildning så var det heller inte mer än rätt att man efter bästa förmåga använde förmånerna på bästa sätt, det vill säga på ett sätt som kom alla tillgodo. Detta kan kallas för individens samhällsengagemang och ingick i grunderna för folkhemstanken.

På sikt innebar de förbättrade studiemöjligheterna och inställningen att varje persons egna kvalitéer, och inte familjens sociala och ekonomiska ställning, skulle vara

avgörande, en klassutjämning. Klassutjämningen var dock en långsam process, på grund av kulturella föreställningar.

INTE KLASS MEN VARIERANDE TREVLIGHET

Jonas Frykman och Orvar Löfgren ger i "På väg – bilder av kultur och klass" exempel på hur medelklassen definierade sig själv och andra i en idyllisk villaförort till Stockholm under 1940- och 1950-talen. Man talade inte gärna om klass. Medelklassbarnen "visste" att de växte upp i vad som borde betraktas som fullt normalt. Trevligheten användes som begrepp i stället för det tabubelagda klassbegreppet, menar Frykman och Löfgren. Trevligheten var i själva verket en av medelklassens kungstankar. I trevligheten fanns dock sådant som störde. Det fanns personer som var mer högljudda, rentav vulgära, de som hade smaklösa hem och möbler med plastöverdrag. De avvek. De var mindre trevliga. En annan klass, och arbetarkulturen, kunde utifrån villaförortens perspektiv definieras i termer av avvikelser (Frykman Löfgren 1985:28 ff).

Vid den här tiden – efterkrigstiden – hade jämlikhetsidealerna och klassutjämningen redan dominerat den politiska agendan några decennier. Ändå visar kulturmönstren således alltjämt att skillnaden mellan olika befolkningsgrupper var betydande. Vi får lära oss att kulturmönster och förväntningar på individen och grupper kan motverka politiska ambitioner och reformer under lång tid.

⁵ Som ett av många möjliga exempel, se Elsie Johanssons så kallade Nancy-trilogi (Johansson 1996, 1998, 2001).

REFERENSER

- Björck, Henrik 1992: *Teknikens art och teknikernas grad. Föreställningar om teknik, vetenskap och kultur speglade i debatterna kring en teknisk doktorsgrad 1900–1927*. Stockholm: Stockholm Papers in History and Philosophy of Technology, KTH. (Diss.)
- Edström, Mauritz 1971: *Medan världen dör. En generationsbok*. Stockholm: Norstedts.
- Ek-Nilsson, Katarina 1999a: *Teknikens befäl. En etnologisk studie av teknikuppfattning och civilingenjörer*. Etnolore nr 21. Uppsala: Etnologiska avdelningen. (Diss.)
- Ek-Nilsson, Katarina 1999b: Ingenjören som snille eller krigsmaskin. Modernitet och ingenjörskonst. I: Arvastson, Gösta (red.), *Järnbur eller frigörelse? Studier i moderniseringen av Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Faustman, Mollie 1958: *Då*. Stockholm: Bonnier.
- Fredriksson, Nils 1908a: Industriell arbetsintensitet. I: *Affärsvärlden*.
- Fredriksson, Nils 1908b: Om arbetsintensiteten i våra verkstäder. I: *Teknisk tidskrift*.
- Fredriksson, Nils 1909: *Arbetsledning och arbetsintensitet*. Handelskammarens i Gävle småskrifter nr 2. Gävle.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 1985: På väg – bilder av kultur och klass. I: Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.), *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet*. Lund: Liber Förlag.
- Hagerman, Maja 2015: *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedts.
- Hult, Jan, Lindqvist, Svante, Odelberg, Wilhelm & Rydberg, Sven 1989: *Svensk teknikhistoria*. Hedemora: Gidlunds Bokförlag.
- Isakson, Börje, Johansson, George 1993: *Svenska snilleblixtar*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Johansson, Elsie, 1996: *Glasfågeln*. Stockholm: Bonnier.
- Johansson, Elsie, 1998: *Mosippan*. Stockholm: Bonnier.
- Johansson, Elsie, 2001: *Nancy*. Stockholm: Bonnier.
- Lindqvist, Mats 1985: Ingenjör Fredriksson i framtidslandet. I: Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (red.), *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet*. Lund: Liber Förlag.
- Modig, Einar 1954: *Diplomattjänst med mellanspel. En memoarbok*. Stockholm.
- Nordström, Ludvig 1938: *Lort-Sverige*. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.
- Torstendahl, Rolf 1975: *Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870*. Studia Historica Upsaliensia 66. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala universitet. (Diss.)

FÖRFATTARPPRESENTATION

Katarina Ek-Nilsson är FD i etnologi och var 2011–2015 chef för Dialekt-och folkminnesarkivet inom Institutet för språk och folkminnen, och har tidigare varit bl.a. chef för Nordiska museets arkiv och Strindbergsmuseet. Hon intresserar sig särskilt för forskningsfrågor rörande modernitet, materialitet och kulturarv.